

sa perioodilist väljaannet ajavahemikust 1836–1915, 220 uurimust läti, saksa, vene, rootsi, ungari, poola, eesti, prantsuse, tšehhi, inglise, soome keeles. Kõige olulisem on aga tema poolt välja otsitud ja käibesse toodud üliulatuslik probleemikohane arhiiviaines ühtekokku 102 fondist Läti, Leedu, Eesti, Vene ja Valgevene arhiividest ning käsikirjahoidlatest. Eraldi mainimist väärib, et autor on üksikasjaliselt kasutanud 1897. aasta rahvaloenduse publitseeritud koondandmestikku (selle loenduse algankeete kahjuks ei säilitatud). Kogu see aines on kriitiliselt läbi töötatud ja autori kontseptsioonide teenistusse rakendatud. Teravdatud tähelepanu poolest massilistele kirjalikele allikatele meenutab Saulvedis Cimermanis meie kadunud etnograafi Jüri Linnust, kes oma uurimustes sepisest ja seppadest ning üldse käsitöolistest pööras suurt tähelepanu arhiivimaterjali võimalikult ammendavale läbitöötamisele.

Eesti lugejale pakub akadeemik Cimermanise monograafia (mille lätikeelsele tekstile on lisatud ulatuslikud ja ülevaatlilikud sisukokkuvõtted saksa ja vene keeles) erilist huvi nii temaatilise kui ka geograafilise läheduse poolest. Kahe maa kalandusprobleematika on valdavalt sarnane. Läti uurija arvestab Eesti paralleele kogu aeg, kasutab meie etnograafilist võrdlusmaterjali, tugineb eesti uurijate (Arved Lutsu, Gustav Ränga jt) töödele.

Lõpuks võiks meenutada, et Saulvedis Cimermanis on liivlaste etnograafia, kultuuri ja ajaloo tuntud uurija, üks praeguse liivlaste hiljaksjäänud kultuurirenessansi alustalasid. Monograafia liivlaste kalandusele pühendatud leheküljed võiksid kõita eesti minevikuhuviliste tähelepanu.

Enn Tarvel

ELUST ROOTSI SÕJAVÄES EESTI- JA LIIVIMAAL

Margus Laidre. "Üks hä tru ja õige sullane". Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv. Tartu, 1999. 570 lk. Doktoriväitekirjana kaitsitud 15.12.2000 Tartu Ülikooli ajaloo osakonna üldajaloo õppetoolis.

■ Kuna sõjad on alati olnud olulised nähtused ühiskondlikus elus, siis on ka sõjaajalugu uuritud ja kirjutatud sama kaua kui ajalugu üldse. Varasematel aegadel oli peatähelepanu pööratud lahingutele ning sõjategevuse strateegilistele ja taktikalistele aspektidele. Sellega tegelesid peamiselt just sõjaväelased – portaalkujuks siin on muidugi Preisi kindralstaabi sõjateoreetik Karl von Clausewitz 19. sajandi esimestel aastakümnetel. Akadeemiliseks teadusharuks moodas mõttes kujunes sõjaajalugu siiski alles sada aastat hiljem, esmajoones saksa ajaloolase Hans Delbrücki ephhiloova tööga "Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte" (4 osa 1920. aastail). Sõdu hakati nüüd üha enam uurima seoses välispoliitika ja diplomaatiaga ning viimastel aastakümnetel veel eriti kui põhilisi ühiskondlikke nähtusi koos nende toimega riigifinantsidele, rahvamajandusele, rahvastiku arengule ning inimeste sotsiaalsetele suhetele ja heaolule üldse. Selle viimatinimetatud kategooria hulka käib ka Laidre doktoriväitekirja, kuuludes seega ühte olulisse uurimisvaldkonda, mis kaasaegses rahvusvahelises teaduses on kuum ala.

Väitekirja rajaneb suures osas varasematele uurimustele, osalt 1987. aastal kaitsitud kandidaativäitekirjale, osalt 1990. aastal avaldatud allikapublikatsioonile ja käsiraamatule "Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699", osalt tervele reale perioodikas avaldatud artiklitele samast ainevaldkonnast. Doktoritöö valmisprodukti on aga autor tunduvalt täiendanud uue allikmaterjaliga ja varasemates töedes mitte käsitletud aspektidega.

Sissejuhatavalt annab autor ülevaate sõjapidamise arengust Euroopas 17. sajandil ning tutvustab tähtsamaid rahvusvahelise sõjaajaloo voolusid ja teadlasi, keskendudes esmajoones nn militaarse revolutsiooni mõiste ümber tekkinud diskussioonile. Sellega loob ta hea aluse oma uurimistöö seostamiseks vastava üldeuroopaliku temaatikaga.

Sealjuures on ta muidugi erilist tähelepanu omistanud rootsi sõjaajaloolaste töödele, milliseid autor hästi tunneb. Sama kehtib ka tema kasutatud eesti, soome ja vene teadlaste uurimuste kohta. Väitekirja historiograafiline ülevaade on seega põhjalik ja relevantne.

Oma uurimisülesande sõnastab autor järgmiselt: "eesmärgiks on seatud Rootsi sõjajõudude sotsiaal-analüütiline vaatlemine Eesti- ja Liivimaal 1654–1700", selleks et "rekonstrueerida võimalikult üksikasjalik pilt igapäevasest eluolustikust Rootsi armees, rõhutades seejuures maksimaalselt üksikindiviidi perspektiivi" (lk 10–11 ja 439). Sellest sihiasetusest lähtudes on väitekirja dispositsioon lihtne ja loogiline. Üksteise järel käsitleb autor Rootsi armee ülesehitust, organisatsiooni, relvastust, varustust, ülalpidamist, rahvuslikku ja sotsiaalset koosseisu, igapäevaelu, õiguskorraldust ja tervishoidu.

Eesti- ja Liivimaal asuva Rootsi armee üldist korraldust arutab autor pikemas peatükis "Ülesehitus", kus ta käsitleb sõjaväe organisatsiooni, suurust, relvastust ja varustust iga väeliigi – jalaväe, ratsaväe ja suurtükiväe – kohta eraldi. Eriti põhjaliku kirjelduse saavad Eesti- ja Liivimaa kümnesse kindlusesse paigutatud garnisonid, mis moodustasid riigi kaitsevööndi selgroo. Sõjaväe üldarv Läänemere-provintsidest käsitletud poolsajandi jooksul varieerus tugevasti, olles kõige suurem 1650.–1660. aastate sõjaperioodil, mil see lähenes 10 000 meheni. Rahuaastail oli sõdurite arv tunduvalt väiksem, mis autori hinnangul oli selgelt ebapiisav provintside kaitseks.

17. sajandil peeti sõdu Euroopas suures ulatuses mujalt värvatud palgasõduritega, mis tegi armeed paljurahvuseliseks. Selline oli ka pilt Rootsi armees. Läänemereprovintsidest paigutatud sõjaväelaste etniline koosseis oli üsnagi kirju ja koosnes kahest põhiliselt erinevast grupist. Suurema grupi moodustasid nn kodumaised sõdurid, kelle hulka arvati rootslased, soomlased, kohalikud sakslased ning eestlased ja lätlased. Eesti ja läti talupoegi võeti sõjaväkke peamiselt sõdade ajal. Eriti suur oli soomlaste osatähtsus kodumaiste üksuste seas, ulatudes ajuti kuni 70 protsendini vägede üldarvust, mistõttu võib öelda, et Läänemereprovintside kaitse usaldati põhiliselt soome sõdurite hoolde. "Võõramaalastest" sõdurid kuulusid peamiselt värvatud üksustesse. Ühtekokku on autor suutnud kindlaks määrata ligikaudu kahekümnest rahvusest pärinevaid palgasõdureid Eesti- ja Liivimaal. Nende seas domineerisid sakslased, šotlased, inglased ja norralased, aga seal leidis ka vähesel määral itaallasi, hispaanlasi, venelasi, tatarlasi ja türklasi.

Rootsi-soome rahvusväeosade sõdurid olid suures enamuses sotsiaalselt talurahva päritolu. Värvatud välismaised sõdurid tulid seevastu tavaliselt käsitöölise ja linnakodanike madalamatest kihtidest. Suure osa värvatud sõduritest moodustasid ka elukutselised palgasõdurid, tihti vangilangenud vaenlaste armeedest. Ohvitserkonna enamiku moodustasid aadlimehed, kusjuures kõrgemate aukraadidega ohvitserid olid eranditult aadlikud. 17. sajandi lõpupoole tõusis siiski mitteaadlikest ohvitseride osakaal.

Sõdurid olid põhiliselt vallalised, aga eriti kindluste garnisonides teenivate meeste seas, kus elu oli stabiilsem, leidis ka hulgaliselt abielumehi, kellest paljudel oli sageli ka perekond kaasas. See nähtus oli kõige tavalisem soome sõdurite seas. Abielus sõdurid olid läbilõikes ka vanemad kui vallalised, kusjuures kõikide 17. sajandi lõpul Liivimaal asunud jalaväelaste keskmine vanus oli tublisti üle 30 aasta. Sõdurite vanuselist koosseisu mõjutas omakorda nende teenistusajaga pikkus. Kodumaistes jalaväeüksustes teeninud sõduritest moodustasid suurima grupi need, kelle tegelik teenistusaeg oli 11–20 aastat (52 protsenti), kuna värvatute seas oli suurimaks grupiks sõdurid teenistusajaga kuni 5 aastat (ligemale 50 protsenti).

Edasi kirjeldab autor üksikasjalikult sõdurite toitlustamist, majutamist, rõivastamist ja palgatingimusi, samuti nende argipäeva rahuajal, mil harjutused, ülevaatused, vahipidamine ja patrulliteenistus moodustasid kindla rutiini. Ühe suure probleemi tekitasid sõdurite rahapalgaga seonduvad asjaolud. Tihti ei saanud nad oma palka õigeaegselt või täies ulatuses kätte, aga kui palk lõpuks välja maksti, löi enamik sõdureid selle kohe läbi õllekeldrites või lõbusate naiste seltskonnas. Teine tõsine probleem kerkis ühenduses sõdurite majutamisega. Kuna tol ajal puudusid vägedel oiged kasarmud, tuli sõjavägi suures osas majutada linnakodanike või talupoegade kodudesse. Üsna ootuspäraselt tekitas selline lahendus konflikte sõjaväelaste ja tsiviilelanike vahel.

Üldiselt on teada, et 17. sajandil olid meeste kaotused Euroopa riikide armeedes väga suured. Siiski ei olnud otsene lahingutegevus nende kaotuste peamine põhjus, vaid hoopis surmaga lõppenud haigestumised, tõsised vigastused, vangilangemine ja väejooks. Autor on oma töös püüdnud selgitada kaotuste suurust ja põhjusti Rootsi armees Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi teisel poolel. Tema tulemused ühtivad suuresti vastavate resultaatidega rahvusvahelises kirjanduses, kusjuures tuleb ka meeles pidada, et uuritud ajaperioodil oli otsene sõjategevus Läänemere-provintsidest erandlik nähtus.

Kõige rohkem suri sõdureid küll sõja-aastail 1656–1660, aga kasutada olevast allikmaterjalist ei selgu, kas tegu oli lahingus langenutega või haigevooidis surnutega. Et viimaseid oli üsnagi rohkesti, selgub raportitest, mille kohaselt 1656.–1657. aastail möllanud katkulaine viis mitmes sõjaväeüksuses kuni 80 protsenti meestest tõvesängi. Põgenenud sõdurid moodustasid teise suure kategooria sõjaväe isikulistest kaotustest. Rahuaastail ületas näiteks deserteerumine suremuse. Ühtekokku kaotasid Rootsi väed Liivimaal 17. sajandi teisel poolel üle 21 000 mehe, kellest 35 protsenti olid desertöörid.

Sõjaväe võitlusvalmina pidamise kõrval oli juhtkonnal ka teine oluline ülesanne, nimelt hoida see kirju, osaliselt kahtlase tagapõhjaga sõduritemass militaarse distsipliini raamides, mis oli eriti tähtis siis, kui sõjavägi ei olnud vaenlase maal, vaid oma territooriumil. Sõjaväelist distsipliini reguleerisid peamiselt nn sõjaartiklid, kus olid üles loendatud eri üleastumiste liigid ja nendele vastavad karistusmäärad. Autori uurimus näitab, et kõige tavalisemad distsipliinirikumised olid sõjaväest põgenemine ja vargus. Kõige rangem karistus oli surmanuhtlus, mida mõisteti eriti tõsiste kuritegude eest, nagu näiteks tahtlik tapmine, mässule õhutamine ja rasked seksuaalkuriteod. Surmanuhtluste osakaal kasvas dramaatiliselt Rootsi aja lõpul, tõustes 1690. aastail koguni 60 protsendini kõigist sõjakohtute poolt mõistetud karistustest. Uurimisperioodi jooksul ühtekokku 375 langetatud surmanuhtlusest viidi täide siiski ainult 20 ehk umbes 5 protsenti. Sõdurite paremat distsiplineeritust püüti saavutada ka jumalasõna ohtra kuulutamise ja ühispalvustega, milline kohustus lasus sõjaväe pastoritel.

Laire doktoriväitekirja rajaneb ulatuslikul primaarsel allikmaterjalil Eesti, Rootsi ja Läti arhiivides, mida suures osas varem ei ole kasutatud. Tähtsamate fondide hulgas on Eesti- ja Liivimaa rootsiaegsete kindralkuberneride arhiivid Eesti Ajalooarhiivis ja Läti Riiklikus Ajalooarhiivis, suur Livonica-kogu Rootsi Riigiarhiivis ja Rootsi Sõjakolleegiumi arhiiv Rootsi Sõjaarhiivis. Põhimaterjali moodustavad kirjavahetus kesk- ja kohalike võimude vahel, munsterrollid, teenistusreglemendid, sõjakohtu protokollid ja arveraamatud. Oma materjali on autor kasutanud vajaliku allikakriitikaga, nii sissejuhatavas allikate esitluses kui ka konkreetselt uurimise käigus. Pistelised kontrollid allikmaterjali osas tuleteerused ainult üksikute vigade leidmisega. Seepärast võib väita, et autor on kasutanud oma allikmaterjali süstemaatiliselt, kriitiliselt ja usaldatavalt.

Nagu eespool tsiteeritud selgus, on autor oma ülesandeks seadnud anda detailne kirjeldus sõja-

väest ja sõjaväeteenistusest Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi teisel poolel. Mingit üldist probleemiasetust ei ole ta formuleerinud ja uurimuse valmis- toode on oma põhiolemuselt deskriptiivne, nii nagu oli kavandatud. Kriitika peamine punkt ongi seega just üldise probleemiasetuse puudumine. Kirjeldavad käsitlused ei ole muidugi mitte teaduslikult väärtusetud ja kindel on, et ajalooteaduslikes töodes on deskriptiivsetel osadel alati tähtis koht, aga alles käsitleva ainevaldkonna problematiseerimine annab ühele uurimusele õige teadustöö iseloomu. Sellega oleks autor ka avanud võimalused terve hulga üksiktulemuste integreerimiseks üldistavate järelduste tegemiseks.

Et kriitika selles punktis ei jääks üldsõnalise deklaratsioonina õhku rippuma, võib esitada mõned alternatiivsed probleemiasetused, milliste rakendamist autor oleks võinud kaaluda uurimis- ülesande planeerimisel. Oluline on siinjuures, et ei esitataks nõuet üheks uueks uurimistööks, vaid lähtutaks neist asjaoludest, mis väitekirjas siin ja seal on mainimist leidnud, aga milliseid ei ole seostatult käsitletud.

Üks probleemiasetus võinuks olla järgmine: millises ulatuses ja tempos toimus Läänemereprovintside sõjaväeline integratsioon Rootsi riiki 17. sajandi teisel poolel? Milline osa oli Läänemereprovintsidel Rootsi üldises kaitsekontseptsioonis? Probleemi tähtsuse hindamisel võiks meenutada, et 16. ja 17. sajandil toimus paljudes Euroopa riikides, kaasa arvatud Rootsis, intensiivne integratsiooniprotsess – riikliku ühtsuse konsolideerimine ja riikliku keskväimu tugevdamine – kõigis ühiskondlikes sektorites (poliitika, haldus, õigus- ja kohtukorraldus, kiriku- ja kultuurielu, majandus ja sõjaväekorraldus). Seda protsessi Rootsi Läänemereprovintsidel on viimastel aastakümnetel ka uuritud üsna kenasti, välja arvatud just sõjaväe sektoris. Laire väitekirjas on küllaldaselt materjali selle probleemi käsitlemiseks.

Järgmine probleemiasetus võinuks olla: millises ulatuses ja tempos toimus sõjaväe professionaliseerumine Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi teisel poolel? Selle probleemiasetuse tagapõhjaks on jällegi hüppeline areng Euroopa riikide sõjaväelises arengus 17. sajandil. Ka selle kohta leidub väitekirjas rohkesti materjali, praegu siiski hajutatult.

Kolmas tähtis probleemivaldkond puudutab sõjaväe ja tsiviilühiskonna vahekorda: mil määral mõjutas sõjaväe pidev kohalolek tsiviilelanike elu? Nende vastandamisest hargneb ulatuslik problemaatika, mida väitekirjas on ka puudutatud, aga jällegi hajutatult.

Esmajärgulise tähtsusega küsimus Eesti ajaloo seisukohast on eesti talupoegade teenistus Rootsi

sõjaväes. Väitekirjas käsitletakse seda teemat mittel puhul, aga kusagil ei ole püstitatud seda kardinaalset küsimust: millisel õiguslikul alusel võeti pärisoriseid eesti ja läti talupoegi sõjaväkke? Terves tolleaegses Euroopas valitses teatavasti dooktriin, et sõjaväeteenistus ei olnud ühendatav pärisorjuse institutsiooniga. Pärisoristel talupoegadel oli isegi relva omamine ja kandmine keelatud. Oleks muidugi asjatu oodata, et sellele küsimusele oleks saanud ammendava vastuse käsitledava väitekirja raames, aga seda probleemi oleks kindlasti pidanud arutama. Sellega oleks autor ka ehitanud historiograafilise silla Evald Blumfeldti ja Tõnu Tannbergi uurimuste vahele, kus esimene käsitles maarahva kaitsekohustust keskajal ja teine talurahva maakaitsekohustust Vene tsaaririigi ajal. Sinna vahele jääksid veel Jakob Koiti, Elina Öpiku ja Heldur Palli sellekohased uurimused Rootsi aja alguse ja lõpu kohta.

Kriitika keskendub seega peamiselt sellele, et uurimusel puudub üks üldine ja distinktnne probleemiasetus, mistõttu väitekiri saab suuresti käsiraamatu iseloomu. Seega jääb ka hulk huvitavaid detailtulemusi üldistavateks järeldusteks integreerimata. Väitekirja ülesehituse kavandamisel oleks võinud ka kaalutleda erinevaid dispoitsioonialternatiive mõne peatüki puhul. Uurimuses kasutatud faktograafilises andmestikus esineb väiksemaid vigu, ebatäpsusi ja ebaselgusi. Need ei mõjuta siiski mingil määral uurimuse peatulemusi.

Väitekirjal on aga märkimisväärseid kvaliteete. Asjatundliku tšitšeroonena juhatab autor lugejat läbi 17. sajandi rahvusvahelise sõjaväekorralduse keerdkäikude ja tutvustab suure oskusega sellekohast teaduskirjandust. Uurimuse käigus üksikküsimusi käsitledes toob ta pidevalt võrdlusi olukordadest Läänemere-provintsidest ja mujal Euroopas. Sealjuures on ta läbi töötanud tohutu hulga varem suuresti kasutamata allikmaterjali Eesti, Rootsi ja Läti arhiivides. Uurimistöö on ladesalt kirjutatud ja pakub vaatamata teadusliku töö iseloomule kindlasti põnevat lugemist ka ajaloost huvitatud publikule üldse, mis on muidugi pluss teaduse populariseerimisel. Sellele lisanduvad ka kaasaegsed illustratsioonid sõdurite, kindluste ja muu militaarse kohta.

Laidre doktoritöö kõige suurem väärtus on aga süstemaatilise, üksikasjaliku ja ammendava ülevaate ning andmebaasi väljatöötamine sõjaväeasjanduse kohta Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi teisel poolel, mis meil seni on puudunud. Sealjuures on autor käsitlenud nii normatiivset kui ka faktilist külge sõjaväekorralduse eri sektoreis. Andmebaas on ülevaatlikult struktureeritud 60 tabelis.

Aleksander Loit

VASTUSEKS ALEKSANDER LOIDILE

■ Aastatega on mind üha enam paeluma hakanud, kuidas üldkasutatavatel argimõistetel võib vaatlajast johtuvalt olla väga mitmesugune sisu ning kuidas kogetu (nähtu, kuuldu, loetu) tekitab meis täiesti erinevaid tundeid ja reaktsioone. Eriti ilmekalt väljendub see kunstis ehk kunsti tõlgendamises. Kunstiteadlased ja -kriitikud kirjutavad pakse raamatuid ja pikki analüüse, mida üks või teine meister oma tööga öelda tahtis, milliseid sümboleid nende loomingust võib leida ning milline võiks olla sõnum vaatajale. Seejuures võib kunstniku enda tegelik motiiv (või mõningal juhul kindlasti ka motiivitus) jääda meile tabamatuks.

Eristada tuleks kahesugust lähenemist. Ühelt poolt tõlgendused, mis suruvad peale oma arvamuse, seletades ette ära, kuidas ühest või teisest asjast aru saada tuleks. Esmapärgul abistavana näiv lähenemisviis võib tegelikult osutada vaatleja horisonti ahendavaks ja raamidesse suruvaks. Teisalt aga käsitlusviis, mis vahendab ennekõike impressiooni, st millised mõtted tekkisid kunstiteost vaadeldes või raamatut lugedes. Kindlasti on selline suhtumine palju sümpaatsem ja samas autori enda seisukohalt ka palju huvitavam.

Just viimatimainitud võtmes lugesin prof *emeritus* Aleksander Loidi retsensiooni oma raamatule. Žanri silmas pidades pole eriti kombeks sarnaseid kirjutisi retsenseeritava teose autoril endal kommenteerida, ent prof Loidi lähenemisnurk on mõneti ebatraditsiooniline. Nimelt läheneb ta raamatule esmajoones kui väitekirjale, mille üheks oponendiks ta oli, esitades arvustuses oma oponeeringu peamised seisukohad. Ehkki raamat polnud otseselt väitekirjana kirjutatud, on selles ajaloolise tõetruuduse taotlusest lähtuvalt jälgitud akadeemilisi kaanoneid, mistõttu suhtun mainitud lähenemisnurka niihästi arusaamise kui ka sümpaatiaga. Ühtaegu annab see aga ka õigustuse prof Loidi mõningate väidetega polemiseerimiseks.

Teaduslike tööde puhul on juba kord nii, et esmajoones kiputakse kitsamalt nägema vaid tehnilisi parameetreid ning otsitakse (mitte)vastavust kehtestatud reeglitele ja ettekirjutustele. Nii peab see kahtlemata ka olema, sest vastasel korral poleks võimalik anda hinnanguid. Samas minimeerib see juba ette ära töö eventuaalse adressaadi, kelleks kirjeldatud juhul kujunevad peamiselt kolleegid vastavalt erialalt. Peale selle ollakse Eesti ajalooteaduses ikka veel liiga palju kinni 19. sa-